

Vanhat reseptit

- Värjätty on aina, mutta vanhoja reseptejä ei ole paljon tunnettu; dokumentaatiota itse värjäystapahtumasta on löytynyt mm. kuvituksista ja kirjoituksista. Arkeologisista löydöistä joitakin tietoja käytetyistä väriaineista ja puretteista: mm. alunaa ja rautaa on käytetty jo varhain puretusaineina Egyptissä, Intiassa ja Assyriassa.
- Värjärin käsityöläisammattissa ammattisalaisuudet kulkivat mestarilta oppipojalle ja olivat tarkoin hallittuja. Jokaisella värjärimestarilla oli omat reseptinsä ja reseptien turvassapito, ammattisalaisuudet merkitsivät elantoa. Värjäreitä, kuten muitakin käsityöläisammattilaisia, koskivat tiukat säädökset siitä missä ja miten tointa voi harjoittaa. Kaupungit säätelivät kilpailua ja kauppaa ja ne määräisivät, kuka sai olla värjärimestari ja mitä hän saattoi värjätä - värjäriksi ei voinut alkaa tuosta vain, vaan siihen piti pyytää lupa.
- Kansantieto puolestaan levisi suullisena perinteenä ja rahvaan värjäyskulttuurista onkin kaikkein vähiten tietoa. Vanhimmat reseptit käsittelevät yleensä kalliimpia "ammattilaisvärejä" (tuontivärit idästä, kuten indigo, kermes... ja myöhemmin Amerikasta, kuten kokenilli, sinipuu). Etenkin keskiajan Euroopassa oli kiellettyä pitää hallussaan värjäysaineita, ellei ollut killan jäsen (ammattivärjäri), joten tavallinen kansa sai värjätä sillä, mitä pystyi ympäristöstään poimimaan.
- Monissa paikoin tavallisen kansan pukeutumista ja värien käyttöä säädeltiin lain ja säädöksin. Rahvaalta esimerkiksi kiellettiin monin paikoin kirkkaiden värien ja esimerkiksi kalliimpien tekstiilien kuten silkin käyttäminen: eihän rahvaan sopinut keikistellä niin, että sitä olisi ollut vaikea erottaa säädylisistä. Tällaisista ylellisyysasetuksista on jäänyt suomenkieleenkin ilmaisu "pukeutua säädylisesti", mikä on alunperin tarkoittanut oman säätynsä arvon mukaan pukeutumista.
- Ensimmäiset "suuren yleisön" värjäyskirjat ilmestyivät verrattain myöhään. Niitä ei oikeastaan tullut paljon ennen teollista aikaa ja teollistuneella kaudella myös rahvaalla oli varaa käyttää värikkäisiin ja kuvioituihin ostokankaisiin. Miksi siis olisi itse yrittänyt värjätä, kun kaupasta sai valmiiksi kaunista kangasta? Samalla aikakaudella kauppoihin ja kaupustelijoille tulivat myös pussivärit, joista aluksi suurin osa oli vanhoja ammattivärjärien väriä, kuten bresiljaa, sinipuuta, kokenillia ja indigoa ja myöhemmin keinotekoisesti valmistettuja aniliinivärejä. Miksi käyttäisi aikaa kolutakseen puskissa keräämässä kasveja, kun ne saa kätevästi pussissa kotiovelle? Luonnonvärjäystaidon katoaminen huolestutti 1900-luvun alun Suomen Käsityön Ystäviä siinä määrin, että koottiin ensimmäinen suomalainen värjäyskirja: Alina Hellenin *Neuvoja Koti-värjäykseen kasviaineilla* oli osa luonnonvärien ja värjäysperinteen elvytystä.
- Monet vanhat lähteet ovat alunperin kreikaksi, latinaksi, persiaksi... mayakielellä... Länsimaisia lähteitä on jonkin verran käännetty ja niitä ja osia niistä on julkaistu erilaisissa kemian aikakauslehdissä ja muissa teoksissa. Monista kaukoidän värjäysohjeista on yleisesti saatavilla vain tieto niiden olemassa olost: tiedetään esimerkiksi, että kiinalaisessa tekstissä ajalta 3000 eaa on ollut väriohjeita punaiselle, mustalle ja keltaiselle silkille ja vanhoissa intialaisissa teksteissä useita keltaisia väriaineita, myös indigo-ohjeita. Ties mitä aarteita kaukoidän arkistoista kielitaitoiselle löytäisikään...
- Tietoa värjäyskasveista ja -käytännöistä on jonkin verran löytynyt vanhoista kasvikirjoista, jotka ovat usein käsitelleet lääkintä- tai muita hyötykasveja. Kirjoissa on yleensä ollut piirroskuva kasvista ja lista sen käyttötarkoituksista, ja tässä tapauksessa värjäys on usein ollut sivuhuomio. Myös historioitsijat ovat kirjanneet huomioita värjäämiseen liittyvistä ilmiöistä. Egyptiläinen papyrus vuodelta 236 eaa kertoo näin: *Värjäreillä on väsyneet silmät, he haisevat kalalle ja heidän kätensä työskentelevät hellittämättä*. Kreikkalainen lääkäri Dioskorides ja roomalainen Plinius vanhempi mainitsevat ensimmäisen vuosisadan kirjoituksissaan värjäyksen mm. kotiloilla ja puretuksen rohtosuopayritillä, häränsapella ja alunalla. Nämä vanhat

lähteet eivät kuitenkaan sisällä varsinaisesti ohjeita värjäykseen.

- Vanhoista lähteistä kuitenkin saatetaan saada arvokkaita tiedonmurusia. Esimerkkinä maininta hernekuukusella värjäamisestä Paolo Silvio Bocconen kirjassa *Museo di piante rare della Sicilia, Malta, Corsica, Italia, Piemonte, e Germania* (1697). Sieniä käsiteltiin pitkään ikään kuin kasvien alakastina ja niitä pidettiin epämääräisiä ja epämiellyttävinä, joten niistä on ylipäätään vain hyvin vähän mainintoja.
- Varsinaisten vanhojen reseptienkin kohdalla voi olla vaikeuksia tulkita: kasvinimet ovat olleet epämääräisiä ja saattavat tarkoittaa jotain muuta kuin nykyään. Värjäyksissä käytetyt aineet ovat voineet olla hyvinkin kummallisia, joten ei voida varmuudella sanoa, onko ohjeissa mainittu "härän silmä" oikea härän silmä vai kukka - ja se häränsilmä-kukka, jonka tunnemme nyt, vai joku muu. Vanhoissa resepteissä on myös runsaasti myrkyllisiä aineita: kasvivärit eivät ole olleet päämäärä, vaan ylipäätään tuottaa hyvä väri. Hyviä värejä on saatu aikaiseksi mm. erilaisilla kupari-, lyijy- ja arsenikkihdisteillä. Myös reseptien mitat voivat tuottaa hankaluuksia, sillä yhtenäisen mitan puuttuessa saman niminen mitta on voinut tarkoittaa hyvinkin erilaisia asioita paikasta riippuen. Jotain se kertoo kuitenkin mittasuhteista.
- **Leyden Papyrus (n. 300)** - egyptiläisiä muistiinpanoja kemiallisista kokeiluista. Englanniksi: Journal of Chemical Education (III, no. 10 / 1926). Papyruksessa on yhteensä 111 ohjetta, 75 metalliin liittyviä, 15 kuinka kirjoitetaan kullalla ja hopealla ja 11 värjäysohjetta. Suurin osa ohjeista on hyvin yksinkertaisia. Huom.! Papyruksen englanninkielinen versio tulee esiin Coloriastoon (www.coloriasto.net) syksyn 2009 aikana.
- 91. *Alkannan kiinnitys: Lampaan virtsaa, tai mansikkapuun marjoja, tai villikaalia samalla tavalla.*
- 100. *Toinen tapa (värjätä purppuraa). Ota alkannan yläosan mehua ja uunissa paahdettu väriomena. Jauha, sekoita pieneen määrään kuparia, sekoita mehun kanssa, keitä ja tee purppurainen väriaine.*
- **Tukholman papyrus (Papyrus Graecus Holmiensis) (n. 300-400)** - egyptiläisiä muistiinpanoja kemiallisista kokeiluista ja useita värjäykseen liittyviä ohjeita. Englanniksi: Journal of Chemical Education (IV, no. 8 / 1927). Huom.! Papyruksen englanninkielinen versio tulee esiin Coloriastoon (www.coloriasto.net) syksyn 2009 aikana.
- 88. *Alkannan liotus. Liota öljyyn, veteen ja pähkinöihin. Paras aine on kuitenkin kamelin virtsa. Tämä tekee alkannasta valon- ja käytön kestäväää.*
- 105. *Tummansinistä: laita talentti (34 kg) morsinkoa putkeen, joka on auringossa ja jonka tilavuus on vähintään 15 metretesiä (n. 600 litraa) ja painele sisään hyvin. Kaada virtsaa, kunnes morsinko peittyy ja anna olla auringon lämmössä, mutta seuraavina päivinä sekoita auringossa, kunnes se kostuu hyvin. Tätä täytyy tehdä kolme päivää yhteensä.*
- 118. *Kullanväri kylmävärjäämällä. Ota saflorin kukinto ja härän silmä, murskaa ne yhteen ja laita veteen. Laita villa veteen ja suihkuttele vedellä. Nosta villa pois, anna ilman vaikuttaa ja käytä.*
- 126. *Toinen (purppura). Tietty punainen okra liotettuna etikkaan tuottaa purppuran.*
- 130. [MYRKYLLINEN] *Villan värjäminen tummankeltaiseksi, niin että se näyttää kuin olisi sen värinen. Jauha kullanväristä lyijykeltaista hienoksi ja laita sitä puhtaaseen astiaan yhdessä kalkin kanssa, lyijyä neljä kertaa enemmän. Kaada sadevettä kunnes aineet peittyvät, sekoita läpikotaisin. Huuhtelee villa etukäteen ja laita sekaan. Ajan myötä se saa toisen värin, ja näyttää kuin olisi luonnollinen ja kaunis.*
- **Innsbruckin käsikirjoitus (n. 1330)** on itävaltalainen useita värjäysohjeita sisältävä käsikirjoitus.
- *Musta. Ota vihreitä pähkinänkuoria, jauha ne ja anna mädäntyä seitsemän päivää (savi-? kivi-?) astiassa, ja niin syntyy musta väriaine.*
- *Punaista. Ota rapuja, keitä hyvin ja heitä pois kaikki kuoria lukuunottamatta. Jauha hyvin, ja siilaa kankaan läpi ja sekoita hyvin alunan kanssa, silloin tulee väri punaiseksi; jos halutaan tehdä tummempaa lisätään siihen espanjanvihreää.*
- *Keltainen. [MYRKYLLINEN] Kuka haluaa tehdä keltaista, ottaa orpimenttia*

[arseenitrisulfidi], sekoittaa sen alunaan, keittää kalkkivedessä (etikavedessä?) ja värjää sillä.

- *Vihreä. Otetaan seljaa, keitetään alunavedessä, siitä tulee vihreä väri ja myös musta, jos siihen sekoitetaan vähän mustaa.*
- Kolme yllämainittua lähdetä eivät ole ainoita vanhan ajan reseptejä. Yllämainitun tyyppisistä käsikirjoituksista saattoi kyllä olla kopioita, mutta niiden määrät eivät joka tapauksessa liikkuneet todennäköisesti edes kymmenissä. Käsikirjoituksia ei päässyt välttämättä lukemaan kuka tahansa, joten vaikka kyseessä on muistiin merkittyä kirjoitettua tietoa, ne eivät levittäneet tietoa samalla laajuudella kuin varsinaiset painetut kirjat.
- **Mariegola Dell'Arte de Tentori** oli ensimmäinen eurooppalainen värjäystä käsittelevä ohjeiden kokoelma (Venetsia, Italia 1429). Se oli venetsialaisen värjärikillan kirjanen omalle jäsenistölleen. Kirjasessa esiteltiin useita erilaisia värjäystapoja ja se julkaistiin laajempaan 1510-luvulla. Kirjasta löytyy useimpia mainintoja, yleensä aina samalla yksinkertaisella lauseella; tietokannoista ja luotettavista lähteistä varmennusta tälle kirjalle ei ole löytynyt - todennäköisesti "kirja" on ollut kokoelma irrallisia väritekstejä.
- 1400-luvun puolivälissä julkaistu **Segreti per Colori** -käsikirjoitus oli alunperin latinaksi kirjoitettu. Yhdessä luvussa käsitellään mm. nahaa ja kankaan värjäystä. Ilmeisesti myös tämä kirja oli ammattikunnalle tarkoitettu - ei yleiseen jakoon.
- *333. Nahkojen värjääminen vihreäksi. Ota kypsiä orapaatsaman marjoja ja laita kattilaan, lisää saman verran etikkaa, eli, saman verran kuin marjat painavat, ja anna sen kiehua vähän, ja sitten siilaa pellavakankaan läpi, ja kaada lasitettuun vaasiin, ja kun haluat käyttää sitä, ota nahat, ja levitä väri niiden päälle maaliharjalla, ja ne tulevat vihreiksi, ja voit säilyttää tätä väriä koko vuoden, jos se säilytetään hyvin suljettuna.*
- *366. Langan värjäys bresiljalla. Ota bresiljaa, keitä se vedessä niin kauan kuin on mielestäsi tarpeeksi, ja sitten ota lanka ja käsittele se hyvin väriomenalla; jälkeensä pese puhtaassa vedessä, sitten alunoi se, ja anna kuivua melkein kuivaksi; lämmitä bresilja ja kasta lanka useita kertoja väriaineeseen värjätäksesi sen, ja kuivaa hyvin varjossa.*
- Frencken, Herman Gerard Theodoor: **T'Bouck van Wondre** (Hollanti 1513) Kirja sisälsi huomattavan määrän erilaisia ohjeita, joiden joukossa oli myös useita värjäysohjeita. Kirja käännettiin myös englanniksi (1583) nimellä *A profitable booke declaring dyvers approoved remedies, to take out spotted and staines, in Silkes, Velvets, Linnen and Woollen Clothes. With divers colours how to die Velvets and Sylkes, Linnen and woollen, Fustian and Threade. Also to dresse Leather, and to colour Felles. How to Gild, Grave, Sowder, and Vernishe. And to harden and make softe Yron and Steele. Very necessarie for all men, specially for those which hath or shall have any doinges therein: with a perfite table hereunto, to finde all things readye, not the like revealde in English heeretofore.* Valitettavasti englanninkielisessä käännöksessä on paljon virheitä (värireseda > wood; krappi > greening weed).
- Ensimmäinen **painettu** värjäyskirja oli Gioanventura Rosettin **Plichto** (Venetsia 1548) ja sitä pidetään yleisesti ensimmäisenä varsinaisena värjäysoppaana. Se sisältää useita ohjeita sekä kankaan, höyhenten, nahaa että puun värjäämiseen.
- Keskiajan jälkeen alkoi ilmestyä yhä enenevästi määrin erilaisia yleisoppaita talon rouville. Kirjoissa oli yleisiä neuvoja kodin hoitoon ja niiden joukossa myös muutama ruoka- ja värjäysohje, mutta myös värjäysresepteille löytyi luonteva paikka keittokirjojen yhteydestäkin. Yksi tällainen yleisopas on Gervase Markhamin **The English House-Wife, Containing the inward and outward Vertues which ought to be in a Compleat Woman.** (1615), jossa ehdotetaan, että villat voisi viedä värjääjälle, mutta joka sisältää ohjeita myös itse värjäämiseen, siltä varalta, että värjäriille vieminen ei onnistu.
- Ruotsalaisen C. Wargin keittokirjan *Hjelpreda i Hushållningen* (1790) ensimmäisissä painoksissa oli liitteenä värjäysvihkonen. Kaikissa myöhemmissä painoksissa

värjäysohjeita ei ole mukana. Cajsa Wargin (Kajsa Varg) tapaus oli aikansa kummajainen: oli ennenkuulumatonta, että taloudenhoitaja kirjoitti suosituksen teoksen ja lisäksi ohjeiden *man tar vad man har* - eli jos meillä ei ole jotain ainetta, käytetään sitä mitä on - aiheutti närkästyksiä aikalaisissa: kirjahan oli suunnattu alaluokalle. Keittokirja oli myös ensimmäinen, jossa hyppysellisen sijaan annettiin tarkkoja mittoja. Kirja tunnetaan yleisesti Cajsa Wargin keittokirjana, mutta Anna Christina Varg ei koskaan kirjoittanut nimekseen Cajsa. Cajsa-nimitys oli aikanaan yksi tapa väheksyä taitavaa virkanaista, aivan samoin kuin kutsumalla häntä keittiömamselliiksi. Kirjan värjäysohjeet löytyvät Coloriastosta (www.coloriasto.net).

- Ensimmäiset suomeksi painetut kirjat ilmestyivät 1800-luvulla, mutta useimmat olivat käännöksiä jopa kahdesta kielestä (saksa > ruotsi > suomi). Vakiintuneen sanaston puuttuminen sekä kömpelöt käännökset tekevät sen, että alkuperäiset tekstit ovat usein helpompilukuisia - niillekin, joiden kielitaito ei ole priimaa.
- Yksi osoitus tällaisesta kahden kielen käännöksestä on *Moniaita osoituksia, kuinka willaa, pumpulia, silkkiä ja liinaa värjätään eli painetaan. Th. Weiss'eltä.* (1854) Kirja löytyy kokonaisuudessaan Coloriastosta (www.coloriasto.net).
- *4 § Tumman punaista willalle ja pumpulille: Kahdelle [naulaa] painettavaa kalua otetaan syötteeksi (beetaksi) 5 luodia muserrettua ja puhdistettua wiinakiweä, 1 l. tina-suolaa (eli tinaa sulattuna siewedessä) ja 4 [naulaa] wettä, joka ensin kiehutetaan ¼ osa tiimaa kalun kanssa ja annetaan sitten vielä sen olla alallaan 24 tiimaa siinä. Wäri-liemi tehdään sitte, johon pannaan 12 luodia krappia, 20 l. fernbokkia, 16 l. alunaa ja 3 tuoppia wettä, ja se kiehutetaan sekaisin. Siihen pannaan se värjättävä kalu, annetaan ¼ osa tiimaa kiehua, otetaan sitte ylös, wirutetaan ja kuiwataan.*
- 1800-luvulla ohjeita alkoi ilmestyä sanomalehdissä, etenkin maaseutualueiden valistavat lehdet julkaisivat useita värjäys- ja maalausohjeita. Coloriastossa (www.coloriasto.net) on luettavissa useita ohjeita tähän liittyen, mm. Kylläpä sopan keitit -kurssilla kokeiltava *Kuinka willaisia lankoja kauniiksi mustansinisiksi painetaan.* (Turun Wiikko-Sanomien 1, 3.1.1824)
- Luonnonvärjäyksen uusi aika alkoi 1900-luvun alussa. Alina Hellenin *Neuvoja Koti-värjäykseen kasviaineilla* -kirjan kolmannen painoksen (1917) alkupuheessa sanotaan näin: *"Suomen Käsityön Ystävät" alkoivat syksyllä 1902 värjätä lankoja kasviaineilla omassa pienessä, sitä tarkoitusta varten perustetussa värjäyslaitoksessaan Helsingissä.* Muutamaa vuotta myöhemmin ilmestyi Hellenin kirjan ensimmäinen painos. Perinteitä ei tässä tilanteessa nähty välttämättä vain hyvänä asiana vaan myös edistyksen jarruna, mikä teki kasvivärjäyksestäkin hieman aran aiheen. Kasvivärikirja sai jopa moitteita, mikä sai Suomen Käsityön Ystävät puolustautumaan, että myös ohjeita uudemmille teollisille väreille on mietitty.
- Kasvivärit kuitenkin saivat kummasti positiivista klangia, kun sodat katkaisivat väriainetuotannon Saksasta. Saksa oli ennen maailmansotia ylivoimainen värintuottaja siinä määrin, ettei tuotantoa juurikaan ollut muualla suuremmissa mittakaavassa. Kun värien maahantuonti alkoi hiipua, tuli kiire keksiä vaihtoehtoja. Sotien aikana kasviväreillä värjääminen nousi uudelleen esiin, samoin pulakautena, jolloin kaikki ulkomailta ostettava tarkoitti kotimaisten rahojen virtaamista ulkomaille. 1940-luvulla Pellervo julkaisi Hulda Kontturin kirja *Luonnonväreillä värjäämisestä.* Kirjan värjäysohjeet löytyvät Coloriastosta (www.coloriasto.net). Seuraaviin suomalaisiin värjäyskirjoihin menikin sitten aikaa.